

МОДАЛЬНО-ТЕМПОРАЛЬНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ДІЄСЛОВА

У статті розглянуто транспозиційний потенціал способових та часових форм дієслова. Виділено семантичні компоненти дієслівної форми, що дозволяє передбачити можливості транспозиційного процесу.

Ключові слова: *аспектуальність, модальність, темпоральність, співвіднесеність, експресивність, асиметричність, синонімічне зближення.*

The article examines transpositional potential of the mood and tense forms of verbs. It differentiates semantic components of the verb forms, which allow anticipating the possibilities of the transpositional process.

Key words: *aspectuality, modality, temporality, correlation, expressiveness, asymmetry, synonymous, rapprochement.*

Граматичні форми часу дієслова володіють постійним, незмінним граматичним значенням, незалежних від контексту.

Так, форми минулого часу завжди мають значення віднесеності дії до минулого, тобто до часового плану, що іде попереду моменту мовлення чи часу іншої дії. Якщо контекст лише конкретизує, уточнює граматичне значення форми, то ми маємо справу з її прямим значенням. Наприклад: *Я вчора вийшла із дому...*

Якщо ж простежується розходження між граматичним значенням форми і значенням, що виходить від оточуючого контексту, то перед нами переносне вживання форми. Порівняймо, теперішній історичний: *Виходжу я вчора із дому...* Граматичне значення форми- віднесеність дії до минулого часу, а контекст говорить про здійснення дії в минулому. Що ж відбувається з граматичним значенням, що виходить із контексту? Чи втрачається граматичне значення під впливом контексту? Ні, граматичне значення форми в тій чи іншій мірі зберігається, але у зміненому, перетвореному вигляді: воно стає “фігуральним”. Так, у нашому прикладі (*Я виходжу вчора із дому*) форма теперішнього часу *виходжу* продовжує виражати теперішній час, але це нереальний теперішній: дія зображена так, ніби вона відбувається в минулому.

При прямому вживанні форми часу контекст конкретизує і уточнює її часове значення. Значення дієслівної форми простежує розбіжність між часовим значенням форми часу. Так буває, наприклад, коли контекст говорить про минуле. Наприклад: (*Вчора ввечері...*), а вживається форма теперішнього часу (*..піднімаюсь я сходінками...*).

Для вживання граматичних форм теперішнього часу характерні такі особливості:

- а) розходження між граматичним значенням форми і значенням, що виходить із контексту;
- б) збереження граматичного значення форми як значення “фігурального”;
- в) синонімічна співвіднесеність даної форми з іншою формою, що виступає у своєму прямому значенні;
- г) образність, емоційність і експресивність – не обов’язкова ознака переносного вживання часу.

Можна виділити основні різновиди переносного вживання часових форм:

- а) *минулий* → *майбутній*, б) *минулий* → *теперішній*, в) *теперішній* → *майбутній*,
- г) *майбутній* → *теперішній*.

Найбільш розповсюдженим ‘вживання форм майбутнього часу доконаного і недоконаного виду в імперативному значенні. Наприклад: *“Миколо, проведеш Кирила Івановича і Андрія через вугільні склади, зайдеш до Новикова і повертай сюди.”*(М.Зарудний); *“Розтягуйся, дівчата, в ряд, в одну лінію шикуйтесь...Будете йти перед косарями і...птицю зганяти, щоб не порізали”*(О.Гончар).

Форми *проведеш, зайдеши і будете йти* виступають контекстуальними морфологічними синонімами форм наказового способу(можна замінити): *проведи, зайди́ть, йди́ть*, від яких відрізняються додатковими модально-експресивним відтінком категоричного наказу, який не допускає ні заперечень, ні відмови. Форми майбутнього часу позначають дію, яка ще не здійснювалась, можлива лише після моменту мовлення. Форми імперативу завжди характеризуються темпоральною співвіднесеністю до майбутнього. Це обумовлено модальним значенням спонукання, яке виражає дію необхідну, бажану, але ще нездійснену.

Синонімічне зближення відбувається передусім на основі спільності темпорального плану майбутнього, а також віднесеності дії до адресата, прямої(до другої особи) або непрямой (до третьої особи) при підтримці контексту і спонукальної інтонації.

Таке переносне вживання властиве всім формам майбутнього часу, крім форми першої особи однини, або включає віднесеність до адресата, що є постійною характерною ознакою спонукання. Форми минулого і теперішнього часу можуть вживатись в значенні спонукання тільки за умови часової транспозиції їх у план майбутнього.

Загальновідомим є вживання форм минулого часу доконаного виду *пішли, попливли, побігли, поїхали, заспівали* зі значенням спонукання. Наприклад: *-Ліно! Де ти там? Поїхали!(О.Гончар)*

Форми *сіли, поїхали* синонімічні формам *сядьмо, їдьмо*. Модальне значення спонукання є результатом взаємодії виду часового значення неподільної цілісності дії, а також контексту і мовленнєвої ситуації. Форма минулого часу доконаного виду в ситуації звертання до адресата і часової транспозиції в план майбутнього представляють необхідні дії, які вже здійснені. Таке переносне вживання властиве розмовному мовленню, коли наказ, пропозиція обов'язково і негайно будуть виконані або вже виконуються.

Вживання форм теперішнього часу зі значенням спонукання зустрічається дуже рідко, наприклад: *Друзі, далі співаємо тихо, спокійно*. Це пояснюється, тим, що, мабуть, їх вищо-часовим значенням процесуальності, нецілісності дії, що співпадає з моментом мовлення.

Таким чином, форми майбутнього часу, а також теперішнього і минулого доконаного виду, транспоновані в план майбутнього, і можуть бути синонімічними формами наказового способу.

Вживання форм дійсного способу в значенні умовного нерозповсюджене, що пояснюється очевидно, відсутністю в останніх часового плану.

Форми дійсного способу майбутнього часу, а також теперішнього і минулого доконаного виду, транспоновані в план майбутнього, регулярно вживаються у значенні наказового способу в розмовному, художньому і публіцистичному мовленні. Синонімія форм дійсного і наказового способів оказіональна.

Категорія часу дієслова в межах свого прямого і транс позитивного вживання підпорядкована завданням мовленнєвого акту і разом з категорією виду утворює площину часової стратифікації денотативного змісту речення щодо особи мовця [1, с. 343].

Часова модифікація тієї чи іншої дієслівної лексеми не впливає на реалізацію граматичного значення виду, але значення часу часто виступає детермінантом функціонального навантаження видової форми.

Наприклад, форма майбутнього часу доконаного виду характеризується поєднаними значеннями: переважно вона виражає значення майбутнього часу доконаного виду, але в значенні теперішнього доконаного вживання рідше і в особливих умовах, що пояснюється специфікою відповідних перебігів дії в самій реальній дійсності теперішнього часу.

Те, що форма майбутнього доконаного виду може мати значення теперішнього часу, підтверджується можливістю її заміни формою теперішнього недоконаного виду для вираження того самого часового плану, але з редукованою модальністю. Наприклад: *Ніяк не засну в цьому гаморі//Ніяк не засипаю в цьому гаморі*.

Специфіка такої форми полягає у тому, що вона поєднує ознаки теперішнього і майбутнього, одна з яких є домінуючою(ознака майбутнього часу), друга – периферійною, вторинною, трансформованою (ознака теперішнього часу).

Граматична категорія часу дієслова ґрунтується на опозиції включення/ не включення моменту мовлення та перебігу дії. Другий компонент такої позиції є маркованим, а на рівні

першого компонента, що репрезентується парадигмою форм теперішнього часу, така семантична маркованість відсутня.

У системі української мови теперішній час утворює проміжну сферу між формами минулого і майбутнього часу, характеризуючись, крім власних ознак, також ознаками цих двох форм.

Тому формам теперішнього часу властивий значно ширший функціонально-семантичний діапазон. Порівняно з формами минулого і майбутнього часу, формами теперішнього часу можуть поширюватись на семантичні сфери минулого і майбутнього часу.

Можна виділити основні різновиди переносного вживання часових форм дійсного способу:

- а) минулий в контексті майбутнього;
- б) минулий в контексті абстрактного теперішнього.

Минулий в контексті майбутнього являє собою об'єктивну майбутню дію так, ніби вона вже відбулась. Особливо часто зустрічаються вирази типу *ми загинули, ми пропали*, які стали стійкими виразами, але вживаються інші дієслова. Наприклад: *Вона добре розуміла, що ніхто не врятує її. “Пропала” – у цьому слові було все її майбутнє.*

Минулий в контексті абстрактного теперішнього часу зберігає своє граматичне значення: дія зображена так, ніби-то вона вже відбулась. Поєднується два значення: те, що виходить із контексту абстрактного теперішнього і образна уява про віднесеність дії до минулого, те, що виражається самою формою теперішнього часу. На цьому контрасті і заснований у значній мірі експресивний ефект різновиду вживання дієслівного часу.

Наприклад: *Ще в семінарії як я учивсь, – було, коли на кафедрі учитель нам задає урок назавтра, – я тихенько з-під парти випягаю маленьку книжечку.*

Теперішній час вживається для вираження дії, яка неодмінно відбудеться у близькому майбутньому.

Наприклад: *Поїзд відходить через десять хвилин.*

Форми теперішнього часу в зазначенні майбутнього вживається також для вираження наказу виконати якусь дію.

Наприклад: *За годину перша рота займає позицію біля озера, а друга – заходить у тил ворогові.* (О.Гончар)

Форми теперішнього часу вживаються у значенні минулого, виражаючи дію, яка відбувається, чи вже відбулась.

Наприклад: *От так, було слова промовляє, а сама до дитини всміхається й ладки їй б'є.* (Марко Вовчок)

Дієслова теперішнього часу, що вживаються в значенні минулого, часто сполучаються зі словами *було, бувало, буває*. Такі слова надають мові значення повторюваності.

Наприклад: *Бувало літом і зимою музика лине, вино рікою гостей неситих налива...* (Т.Шевченко)

Майбутній час дієслова може вживатись у значенні теперішнього або минулого, коли передаються дії, які повторюються, чергуються.

Наприклад: *Під зорями воркує багаття степове, то смеркне на хвилину, то знову оживе* (Криж)

Мати, звичайно, як мати у кожного сина: сяде їсти – не їсть, а приляже – ніяк не засне. (Мал.)

Майбутній час може виражати постійний, не визначений у часі результат дії, тобто означає дію, яка має абстрактно-узагальнююче значення.

Наприклад: *З добрим поживеш – добра наживеш, а з лихим зійдеши – того ї наберешся.* (народна творчість)

Також майбутній час може означати дію минулу, ту, що виникла несподівано. Тоді дієслова майбутнього часу вживаються з часткою *як*.

Наприклад: *Пішов. Забрів у ліс та як заплаче.* (П.Тичина)

Майбутній час у сполученні зі словами *було, бувало*, може виражати значення минулого часу в мові, надаючи їй більшої виразності.

Наприклад: *Перші рази, як тільки Роман вилізе було на вікно, школярі в класі піднімуть регім* (Васильченко)

Минулий час вживається для означення минулої дії, результат якої наявний у сучасному.

Наприклад: *Настав ранок, сонце виглянуло з-за гори і освітило долину(Скляренко)*

У значенні майбутнього часу, що б підкреслити ймовірність того, що дія чи намір діючої особи будуть неминуче здійснені.

Наприклад: *Давай усі разом, узяли!(Розм..)*

В українській мові з граматичним значенням раптової дії минулого вживаються дієслівні вигуки.

Наприклад: *Пташка з гнізда – ляп, а лисичка її – хан. (Народна творчість)*

Грамматичні значення форми зберігаються і проявляються як за значення фігуральне не тільки при переносному вживанні часу дієслова, а і при функціонуванні ряду інших форм.

Так у прикладі: *Як ми поживаємо?* Звернення до співбесідника, але значення першої особи множини зберігається як позначення деякої сумісності [2, с.331].

При вживанні наказового способу в умовних і допустових конструкціях модальні відтінки, обумовлені контекстом, знаходяться за рамками імперативного(модального) значення.

Однак зв'язок з цим значенням не відсторонюється. Інші модальні значення розглянутих форм відображаються їх наказовим значенням [3, с.178].

Виступаючи в переносному вживанні, граматична форма нібито потрапляє в чужу сферу, у ті умови контексту, де функціонує інша форма. У результаті виникає відношення синонімії між даною формою в переносному вживанні і другою формою, що вживається у прямому значенні.

По суті ті відношення, про які йде мова, відображаються у звичайних формулюваннях типу “теперішній час замість минулого, теперішній замість майбутнього, наказовий замість умовного” і т.д.

Однак такі формулювання не можна признавати точними, бо як вони не враховують різницю між заставними формами, даючи привід думати про їх семантичну тотожність.

Звичайно, можлива заміна переносної форми іншою формою, що виражає своє пряме значення.

Наприклад: *Федько навіть груди підставляє, так наче йому тільки того й хочеться, щоб його вдарили каменем.* (В.Винниченко)

Васько щось знайшов у дворі. Що то? Підкова. Федько сховав у торбинку. (В.Винниченко)

Можливість заміни переносного вживання одної форми прямим вживанням другої не означає, що ці форми у даному контексті рівноцінні. Можна говорити лише про часткову тотожність значень. Співпадання деяких елементів значення форми, що вживаються у переносному значенні, семантикою другої форми, обмежується в основному лише тим значенням, яке є в контексті. Власне граматичне значення форми, яке при переносному вживанні стає “фігуральним”, відрізняє її від співвідносної форми в прямому вживанні.

Наприклад: *Підстеріг де в ночі, од хоч би й ти, та й шльопнув як собаку.* (А.Головко)

Таким чином, образність, емоційність і експресивність – типова характерна, але не обов'язкова ознака переносного вживання часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В. Употребление прошедшего времени глагола в современном русском языке. – Л., 1971. – С. 94-96.
2. Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності. – К., 1998. – С. 141.
3. Загнітко А. Теоретична граматики української мови. – Донецьк, 1996. – С. 343.
4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. IV. – М., 1941.
5. Тимофеев К.А. О транспозиции временных форм глагола в русском языке. – Новосибирск, 1999. – С. 7.